

**ЗОГРАФСКАТА ИСТОРИЯ
(„ИСТОРИЯ В КРАТЦЕ
О БОЛГАРОСЛОВЕНСКОМ НАРОДЕ“)
И БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ИСТОРИОГРАФИЯ**

Атанаска Тошева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**THE ZOGRAF’S HISTORY („ISTORIYA V KRATTSE
O BOLGAROSLOVENSKOM NARODE“)
AND THE BULGARIAN NATIONAL REVIVAL
HISTORIOGRAPHY**

Atanaska Tosheva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The article traces the connection between the history of Zografs, Paisii and Spiridon and their symbiotic in the enriched historical narrative for the remake of „Istoriya Slavyanobulgarska“. Some points of discussion include the influence between the three historians of the revival’s period, the identical sources and historical view, which have led to the establishment of distinctive narratives, also including the compiled editing of „Istoriya Slavyanobulgarska“.

Key words: Bulgarian revival, historiography, Zograf’s History

Потребностите и стремежът към национална идентификация, към възстановяване на прекъснатата връзка с миналото и към духовно освобождение извикват на живот през втората половина на XVIII в. само в рамките на 30 години три историографски съчинения – „История славянобългарска“ (1762 г.), „История в кратце о болгарословенском народе“ (1785 г.), известна в науката с по-краткото и удобно наименование, дадено от Васил Златарски, „Зографска история“ (Златар-

ски 1992: 227)¹, и „История во кратце о болгарском народе славенском“ (1792 г.). Този факт дава основание на изследователите да ги разглеждат като единна книжовна група и да говорят за формиране на българска историографска школа от втората половина на XVIII в. (Драгова 1997: 71). Обединението и обвързването на трите истории и техните автори започва от В. Златарски в началото на XX в.² и е продължено четири десетилетия по-късно в студията на Юрдан Трифонов (Трифонов 2004: 336 – 378), която остава единственото пространно и задълбочено изследване на Зографската история до днес³. Изключителна заслуга на Ю. Трифонов е установяването на двата основни извора, от които е черпил зографският историк: на първо място – от книгата на хърватския монах книжовник Андрия Качич Миошич „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“, и от руския превод на католическия духовник кардинал Цезар Бароний „Деяния церковния и гражданския“. В обширното си изследване Трифонов развива хипотезата за връзките и отношенията между трите историографски съчинения и техните автори. Според него съществуват две редакции на Зографската история – *спиридоновска редакция*, първоначална и запазена фрагментарно в „История во кратце“ на йеросхимонах Спиридон, и *яковска редакция* в преписа на монах Яков от 1785 г. Според изложената теза частичното запазване на Зографската история в *спиридоновската редакция* се дължи на хипотезата, че авторът ѝ представил на отец Спиридон все още незавършения си труд, а нейното по-ранно възникване – на обстоятелството, че тя стои по-близо (в това число и в ези-

¹ Тук и по-нататък цитатите са по фототипното издание на *Спиридон иеросхимонах. История во кратце о болгарском народе славенском. 1792. Факсимиле от ръкописа. София: „ГАЛ-ИКО“, 1992*, в което е препечатана студията на проф. В. Златарски от 1900 г. като въведение към публикуването на ръкописа.

² Първоначално В. Златарски смята Зографската история за съкратен препис на Спиридоновата, без да има на разположение самия ръкопис (Златарски 1899: 745), но по-късно променя мнението си, че тя е написана преди Спиридоновата и Спиридон е черпил от нея отделни сведения за своята много по-обширна история (Златарски 1992: 230). В българската филологическа наука е изказано и становище, че Зографската история е съкратен и адаптиран вариант на Паисиевото съчинение.

³ След Ю. Трифонов Зографската история не се радва на особен интерес сред изследователите. От по-новите изследвания са ни известни две статии, посветени цялостно на ръкописа, които са фокусирани върху различни проблеми – Н. Проданов се спира върху жанровата характеристика и въпроса за датирането на съчинението (Проданов 2007: 87 – 97), а Д. Пеев на базата на новооткрити документални свидетелства в Зографското книгохранилище изказва хипотеза за авторството му (Пеев 2019: 537 – 545).

ково отношение) до оригинала, както и до съчинението на Качич Миошич. В *яковската редакция* Ю. Трифонов вижда силно влияние на Паисиевата история, което на места е двупосочно – и от Зографската към Паисиевата (Трифонов 2004: 337 – 355).

Въпросите за отношенията и връзките между трите историографски съчинения и техните автори все още очакват своите отговори. Но преди да ги потърсим в текста на самите истории, нека съпоставим известните факти и данни.

От трите съчинения само за Зографската история не разполагаме с автограф. Единственият известен засега препис се намира в ръкописен сборник в Зографския манастир заедно с други текстове, преписани от монах Яков през 1785 г., както гласи една от приписките в сборника (Иванов 1970: 628). Единствено за Зографската история липсват данни за атрибуцията на паметника. Докато в края на „История славянобългарска“ и „История во кратце о болгарском народе славенском“ Паисий и Спиридон оставят своя автограф, то името на зографския историк въпреки изказаните хипотези остава неизвестно. Идеята на епископ Порфирий Успенски⁴ (цит. по Аргиров 1907: 219 – 220) за авторство на преподобния Стефан Светогорец почива единствено на факта, че в Зографския сборник е поместивно неговото „Сказание за Света гора“, взето от напечатаната в Русия през 1659 г. книга „Рай мысленный“ (Пеев 2019: 537). Друга хипотеза издига Надежда Драгова, която приписва авторството на историята на зографския проигумен Константин, поръчител на Зографския сборник, въз основа на приписката, оставена от монаха Яков в края на откъса от „Рай мысленный“ (Иванов 1970: 628 – 629), и догадки за неговото ръководно положение и функции в монашеското братство (Драгова 1997: 68 – 70). По-голямо внимание заслужава появилата се в най-скоро време хипотеза на Д. Пеев, базирана върху новооткритите писмени свидетелства в библиотеката на Зографската обител. Става дума за открития от автора на хипотезата екземпляр от второто издание на основния източник на Зографската история „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ от 1759 г.⁵, съдържащ много ценни приписки, свидетелс-

⁴ Успенский, П. Второе путешествие по Святой горе Афонской Архимандрита, ныне Епископа, Порфирия Успенского в годы 1858, 1859 и 1861, и описание скитов Афонских. М., 1880, с. 161.

⁵ Обстойната съпоставка на Зографската история с текста на Андрия Качич Миошич, което Ю. Трифонов прави в своята студия, недвусмислено доказва, че неизвестният историограф е използвал именно второто издание на „Razgovor

тващи, че книгата е поръчана от Хърватия от йеродякон Доситей и е пристигнала в Зограф през ноември 1760 г. (Пеев 2019: 540 – 542). Въз основа на бележките към текста на съчинението на Качич Миошич Д. Пеев гради предположението, че авторът на Зографската история „извън всякакво съмнение е бил под културното влияние на хърватската книжнина от този период“ и изложеното в „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ разбиране за писането на история е в унисон със съставителските принципи, застъпени в Зографската българска история“, което му дава основание „със сигурност“ да идентифицира автора ѝ с йеродякон Доситей (Пеев 2019: 543). За съжаление, засега освен името му от притежателската приписка в екземпляра на съчинението на Качич Миошич в Зографския манастир за йеродякон Доситей липсват каквито и да е свидетелства, както и други текстове, оставени от него. Поради това въпросът за авторството на Зографската история остава отворен и при сегашното състояние на наличните факти авторът ѝ не може да бъде идентифициран.

Пряко отношение към връзките между трите истории и техните съставители има въпросът за времето и мястото на тяхното възникване. Ако Паисий и Спиридон са оставили точни сведения за годината, в която за завършили своите съчинения, то изследователите датират Зографския летопис в широките рамки от 1759 до 1785 г. Според Ю. Трифонов Зографската история е завършена през втората половина на 1761 г. – твърдение, изградено върху трудно доказуемите предположения на автора за възникването на съчинението малко по-рано от Паисиевата история (Трифонов 2004: 367). Това мнение се споделя напълно от Д. Пеев, което изследователят обвързва с хипотезата си за авторството на Зографската история: „Малко вероятно е в краткия период от пристигането си в края на 1760 г. до окончателното завършване на ЗБИ (Зографската българска история – пояснението е мое, А. Т.), около средата на 1762 г., книгата да е сменила собственика си, откъдето следва, че йеродякон Доситей, монахът, поръчал *Разговор угодни*, най-вероятно е и автор на ЗБИ“ (Пеев 2019: 542). Позовавайки се на Еленския препис на „История славянобългарска“, Боню Ангелов приема 1784 г. за времето, когато най-късно е възникнала Зографската история. Изследователят допуска, че нейният създател и Дойно Граматик, съставителят на Еленския препис, са ползвали един и същ из-

ugodni naroda slovinskoga“ от 1759 г., тъй като в него са включени митологичните владетели Илирик, Бладилий, Брем и Болг, които отсъстват в първото издание от 1756 г. (Трифонов 2004: 337 – 348).

точник – кирилски препис⁶ на съчинението на Качич Миошич (Ангелов 1963: 145). Хипотезата за съществуването на такъв препис и времето на появата му остава недоказана, както и предположението за годината на възникване на Зографския автограф.

Другата пресечна точка, която може да хвърли светлина върху отношенията и взаимовръзките на трите историографски съчинения, е мястото на появата им. Докато за Отец Паисий и анонимния зографски историк имаме преки свидетелства, то връзките на йеросхимонах Спиридон със Зографската света обител са опосредствани и в сферата на предположенията. Хипотезата за лична среща и обмяна на информация между авторите е до голяма степен спекулативна и недоказуема⁷. Недоказани остават и твърденията за пребиваване на отец Спиридон в Зограф и изобщо в Света гора, изказани от В. Златарски и възприети безкритично от Ю. Трифонов. Единственият безспорен факт е, че йеросхимонахът завършва своята история в молдовския манастир Нямц⁸. Тезата на Златарски, че Спиридон се среща с Паисий Величковски в Илинския скит на Пантократорския манастир в Света гора, където попаднал, след като вече е приел монашеството в Зографския или Хилендарския манастир⁹, се основава преди всичко вър-

⁶ Същото предположение е изказано първоначално от Ю. Трифонов (Трифонов 2004: 358 – 359).

⁷ Стъпвайки върху тезата на В. Златарски, Ю. Трифонов изгражда цялостна идилична картина на тримата историци като близки съратници: Но „ако от. Паисий не е можел да влезе в лични сношения със Спиридон, той завързал такива със съставителя на Зографската история. ... между едновременно работещите върху нивата на народната ни история родолюбиви и скромни монаси е съществувало тясно другарство. В центъра на тези другари историци е стоял съставителят на Зографската история, който изглежда да е бил по-възрастен от другите двама. ... Тримата монаси са гледали на своята работа като на обща, сътрудническа, а скромният съставител на Зографската история, строг монах, дори не е счел за уместно да отбележи името си върху своя труд. Както изглежда, той е услужил на Паисий с посочване на някои зографски извори за историята на второто българско царство ...“ (Трифонов 2004: 374).

⁸ В края на XVIII в. манастирът Нямц е център на знаменитата за времето си филолого-аскетическа школа, оглавявана от даровития книжовник, преводач и ревностен бранител на православието Паисий Величковски.

⁹ Златарски изтъква и друго съображение – трудът, с който българският монах Спиридон вписва името си в историята на българската литература, е твърде далеч от идейно-книжовните интереси на Паисий Величковски и неговата школа, а идеята за създаването му е могла да се зароди само в такова средище, в което е било живо българското народностно съзнание и е съществувал интерес към миналото на бъл-

ху факта, че Зографската история като един от източниците на Спиридон има заглавие, почти идентично с това на неговата история (Златарски 1992: 220)¹⁰. Новооткритите факти от биографията на отец Спиридон сочат като по-вероятно предположението, че той става монах и приема монашеска схизма в Рилския манастир, а по-късно, търсейки книжовни извори за своята история, пътува в Света гора и по румънските земи, където попада в манастира Нямец сред книжовниците от школата на Паисий Величковски и остава там да завърши труда си, след което се връща в Рилския манастир (Христова 1992: 12 – 13).

Такива са съществуващите факти и версии за тримата историци и техните съчинения. Влиянията и връзките помежду им, както и различията трябва да търсим в жанровите особености, съдържанието и историческите възгледи на всеки от тях. По жанр Зографската история е хроника, издържана в духа на средновековната традиция – започва историята на българския народ още от библейско време, като повествованието в „телеграфен“ стил следва хронологията на владетелите без обяснение и коментар на историческите събития и лица. В „История славянобългарска“ летописният модел е обогатен с подчертаното авторово присъствие, изграждащо с яркия патриотичен патос на Паисий национална концепция за миналото на българите. И при Спиридон хрониката като жанр е съчетана с множество исторически разкази. И при двамата историографи разчупването на жанра на хрониката е съпроводено с цитиране и позоваване на източниците в полето на ръкописа или в самия текст, каквото липсва в Зографския ръкопис, но най-вече с появата на „елементи на нов историописен модел“ (Проданов 2007: 90 – 97).

Трите истории се различават и по възгледите си за етногенезата на българите – основния проблем за националната идентичност. За Паисий българите принадлежат към славянския род и той извежда името *българи* от река Волга, където се заселват част от славяните. Авторът на Зографската история застъпва кимерийската и преди всичко илирийската теория, която заимства от труда на Качич Миошич, легитимирайки ги като още по-древен народ, водещ потеклото

гарския народ. Такова място е могла да бъде само Света гора, където 30 години по-рано се ражда „История славянобългарска“ (Златарски 1992: 227 – 230).

¹⁰ Н. Драгова също споделя мнението, че Спиридон работи известно време (не по-късно от 1761 г.) в Зографския манастир, където лично се среща със зографския историк и възприема почти в непроменен вид първите глави от неговия труд (Драгова 1978: 112).

си от митичния Илирик и неговите синове Брем и Болг, по името на когото се нарекли *българи*. От „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ анонимният зографски историк заимства 41 български владетели – 32 царе от Кубрат до Иван Шишман, предшествани от 9 легендарни. Спиридон изразява съмнение към кимерийския произход, но приема илирийската теория с лицата и събитията, присъстващи в Зографската история, като обогатява миналото на българите с още повече митични герои и още по-дълго историческо битие – само в Спиридоновата история са прибавени владетелите Колада, Лила и Перун, а в по-късните преработки и компилации на Паисиевата история чрез Спиридоновия ръкопис техният брой е увеличен още повече¹¹.

Съпоставката на текста на Зографската със Спиридоновата история показва, че Спиридон е използвал Зографския летопис като един от своите източници¹², но не като главен извор, а по-скоро като допълнение на факти и събития, почерпани от други исторически съчинения (главно от Цезар Бароний и Йоан Зонара). При това йеросхимонах Спиридон продължава описанието на събитията чак до своето време, като не се ограничава само със сведения за светците, а описва и други събития. Критичното отношение на автора може да се проследи почти във всички заети откъси, където са изключени или заменени фактите, които са в разрез с неговите историографски възгледи. В повествованието за битката на българите с войската на император Анастасий I (491 – 518), войната на готския крал Теодорих и окупацията на Срем (Сирмиум), както и сражението с българския предводител Виталиан Спиридон почти буквално следва анонимния зографски историк, но категорично отстранява съобщението, че българското войнство идва от Волга¹³. Интересно е обстоятелството, че Спиридон посочва в полето на своя ръкопис източника Бароний, с който е разполагал, но е предпочел интерпретацията на зографския автор, който не е цитирал използвания извор. В много случаи Спири-

¹¹ В списъка на царете, поместен в края на Рилската преправка от 1825 г., фигурират още следните легендарни владетели: Нина, Тахлада, Будин, Бардин, Сардалин, Богор, Декефал и Гервелин (Рилска преправка 2018: 381 – 382). В печатния „Царственик“ на Хр. Павлович, издаден през 1844 г., тези владетели не са изброени, а са обобщени от Перун до Декефал с известието, че са преминали 556 години и не са известни имената на българските предводители (Павлович 1844: 78).

¹² Съвсем правдоподобно звучи предположението на В. Златарски, че именно Зографската история е онзи „дръгги летописъ“, който отец Спиридон цитира няколко пъти в своето съчинение (Златарски 1992: 230).

¹³ Срв. Спиридон 1992: з2.

дон допълва събитията от Зографската история със сведения и цитати от други източници. Разказите за Телерик¹⁴ и Борис II¹⁵ са допълнени по Бароний, а за Кардам¹⁶ и Давид¹⁷ – по Зонара. В повествованието за цар Самуил от Зографската история е заета единствено историята за любовта на царската дъщеря Косара и далматинския крал Владимир¹⁸. Липсва съответствие в разказите за Борис I, Симеон, Йоан Асен II, Александър, Йоан Шишман. В Спиридоновата история са пропуснати българските владетели Смилец (Мирчо в Зографската история), Константин Шишман, Петър II, но единствено тук след Крум е отбелязан владетел на име Зок¹⁹. Макар да повтаря някои грешки на зографския летописец (златопечатната грамота на цар Петър I, дадена на Рилския манастир; името на пленения от Крум адрианополски епископ Василий), Спиридон прави корекции в датировките на събитията, свързани с античния период, и макар пак да са грешни, те се доближават до действителното време. Всички различия, допълнения, корекции демонстрират присъствието на две различаващи се творчески личности със собствено виждане за българската история. Използвайки Зографския летопис, Спиридон запазва своята самобитност при изграждане на собствената си история. Всичко това ни дава основание да не се съгласим с Ю. Трифонов, който вижда в Спиридоновото съчинение непълна редакция на Зографската история, направена по първата част на оригинала, с който йеросхимонах Спиридон се е сдобил при пребиваването си в Зографския манастир (Трифонов 2004: 352, 355). Наистина при някои наименования и лексикални употреби се наблюдава разминаване между Зографския препис на монаха Яков и историята на отец Спиридон, като съпоставката със съчинението на Качич Миошич сочи съответствие между последните две. Могат да се посочат допълнителната форма на името на кан Крум – Орун, на Самуиловия син Радомир – Роман, на византийския император Василий II, заменен в Якововия препис с името на Никифор, с прозвището на цар Симеон – Лабас (Лабасан), неспоменато в преписа, на форми като *срѣкѣнъ*, *оуфа-*

¹⁴ Срв. Спиридон 1992: кг1.

¹⁵ Срв. Спиридон 1992: лѣ2-лс1.

¹⁶ Срв. Спиридон 1992: кг1-кг2.

¹⁷ Срв. Спиридон 1992: лс1-лс2.

¹⁸ Основният извор на Спиридон за тези събития е Йоан Зонара.

¹⁹ Зок, или Зокум, според йеросхимонах Спиридон е царувал от 820 до 845 г. (Спиридон 1992: кѣ2-кs1).

ти, оутегуе, оугоданъ, идолопоклонецъ, окрѣниша, които съответстват на хърватските лексеми в съчинението на Качич Миошич и не се срещат на други места в Спиридоновата история освен в откъсите, заети от Зографската (Трифонов 2004: 353 – 355). Това дава основание с голяма вероятност да се твърди, че йеросхимонах Спиридон е използвал първооригинала на Зографската история, който се е различавал в езиково отношение от наситения с църковнославянизми Яковов препис.

По-сложен е въпросът за връзките на Зографската история с Паисиевата. При описанието на отделни събития могат да бъдат установени определени сходства – в разказа за Муртагон, Смилец, Константин Шишман, Йоан Асен III, Петър II, Светослав, Йоан Шишман, но липсват преки заимствания, което по-скоро навежда на мисълта за ползване на общи извори. За самостоятелно осмисляне на историческите факти свидетелства и това, че Паисий Хилендарски правилно свързва Рилската грамота с цар Йоан Шишман (а не с Петър I), правилно дава имената на пленения от Крум епископ на Одрин Мануил и представя Никифор Уран като военачалник. Хилендарският монах изключва илирийските владетели и започва българската история от Вукич и Драгич.

Единствената пресечна точка между двете истории е списъкът на българските светци. В изброените в края на Зографската история светии не са включени св. Ангеларий и св. Терапонтий²⁰ и е разместен редът при някои от светците, но пък списъкът е допълнен с имената на св. Лука отроче, преподобна Петка Параскева и мъчениците Ангел Битолски и Васа от Солун. Ученикът на Кирил и Методий св. Сава е назован Саватий. Като Саватий, епископ Охридски, е отбелязан и в Рилската преправка на „История славянобългарска“. Авторът на компилацията съставя списъка на светиите по Паисиевата история, но е използвал и Зографския летопис, за което безспорно свидетелстват добавените имена на св. Лука, наречен братаниѣцъ сѣомѣ ѿ ѿаннѣ и фигуриращ под същия номер 18 и в списъка на Зографската история след св. Йоан Рилски, св. Параскева (тѣрнскаѧ по средѣцѣ) и св. Васа (дѣѣѧ, ѿ страны солѣна). А св. Манасий Габровски, св. Игнатий Туловски и св. Евтимий Серски, както и 14-те мъченици от град Теверия, избити от турците, тъй като отказали да ядат месо по време на Великия пост, отсъстват и от двата източника. Също като автора на Зографската история компилаторът на Рилската преправка не включва в списъка и св. Терапонтий.

²⁰ Според Ю. Трифонов това се дължи на факта, че анонимният зографец е знаел, че той не е българин, за какъвто го смятал Паисий (Трифонов 2004: 370).

Зографската история не получава широкото разпространение на Паисиевия труд, но посредством ръкописа на отец Спиридон се включва във възрожденската историография чрез преправките на Паисиевата история от 1825 г. до първото печатно издание на Хр. Павлович през 1844 г. Преките връзки и отношения между Зографската и Спиридоновата история, носещи почти идентични заглавия, могат да служат и като косвено доказателство за пребиваването на йеросхимонах Спиридон в Зографската обител. Не бива да изключваме и вероятността той да се е запознал с оригинала или с друг препис на Зографската история в някои други манастирски книгохранилища извън Атон.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1963:** Ангелов, Б. *Съвременници на Паусий*. [Angelov, B. *Savremennitsi na Paisij*.] Т. 1. София: БАН, 1963.
- Аргиров 1907:** Аргиров, С. Из находките ми в светогорските манастири Хилендар и Зограф. [Argirov, S. *Iz nahodkite mi v svetogorskite manastiri Hilendar i Zograf*.] // *Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София*. Кн. LXVIII, год. XIX, 1907, с. 219 – 238.
- Драгова 1978:** Драгова, Н. Към типологията на хрониките в балканската книжнина през епохата на османското владичество. [Dragova, N. *Kam tipologiyata na hronikite v balkanskata knizhnina prez epochata na osmanskoto vladичество*.] // *Проблеми на сравнителното литературознание*. София: БАН, 1978, с. 99 – 117.
- Драгова 1997:** Драгова, Н. Три епохи на историческо писане в Зографския манастир от XVI до XVIII в. [Dragova, N. *Tri epochi na istoricheskoto pisane v Zografskiya manastir ot XVI do XVIII v.*] // *Балканистичен форум*, кн. 3, 1997, с. 61 – 73.
- Златарски 1899:** Златарски, В. Към въпроса за тъй наречените преправки на Паисиевата история. По повод на един новооткрит препис от преправки. [Zlatarski, V. *Kam vaprosa za taj narechenite prepravki na Paisievata istoriya. Po povod na edin novootkrit prepis ot prepravki*.] // *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*. Кн. LIX, г. IX, № 4. София, 1899, 723 – 757.
- Златарски 1992:** Златарски, В. Предговор. [Zlatarski, V. *Predgovor*.] // *Спиридон иеросхимонах. История во кратце о болгарском народе славенском. 1792*. Факсимиле от ръкописа. София: ГАЛ-ИКО, 1992, с. 215 – 269.

- Иванов 1970:** Иванов, Й. Зографска българска история. [Ivanov, Y. Zografaska balgarska istoriya.] // Й. Иванов. *Български старини из Македония*. Под ред. на Б. Ангелов и Д. Ангелов. Фототипно издание. БАН: Наука и изкуство, 1970, с. 628 – 643.
- Павлович 1844:** Павлович, Хр. *Царственик или История Болгарская, която учи отгде са Болгаре произишли, како са кралевствovali, како же царствovali и како царство свое погубили и под иго попаднали, от Мавробира Латинскаго, Барония, Йоана Зонаря, Буефира Французскаго, Теофана Греческаго, Светаго Евтимия Терновскаго, Светаго Димитрия Ростовскаго и других летописцев собрана*. [Pavlovich, Hr. Tsarstvenik ili Istoria Bolgarskaya, koyato uchi otgde sa Bolgare proizishli, kako sa kralevstvovali, kako zhe tsarstvovali i kako tsarstvo svoje pogubili i pod igo popadnali, ot Mavrobira Latinskago, Baroniya, Joana Zonarya, Buefira Frantsuzskago, Teofana Grecheskago, Svetago Evtimiya Ternovskago, Svetago Dimitriya Rostovskago i drugih letopistsev sobrana.] Издание первое. У Будиму, Писмены Кр. Свеучилишта Пештанског, 1844.
- Пеев 2019:** Пеев, Д. За Зографската българска история и нейния автор. [Peev, D. Za Zografskata balgarska istoriya i neyniya avtor.] // *Зографски сборник. Зографският архив и библиотека. Изследвания и перспективи*. Ред. Д. Пеев. Света гора, Атон: Зографска света обител: СУ „Св. Климент Охридски“, 2019, с. 537 – 545.
- Проданов 2007:** Проданов, Н. Бележки за жанровото определение, атрибуцията, датирането и мястото на „История в кратце о болгарословенском народе“ (Зографски летопис) в развитието на българската средновековна историопис. [Prodanov, N. Belezhki za zhanrovoto opredelenie, atributsiyata, datiraneto i myastoto na „Istoriya v krattse o bolgaroslovenskom narode“ (Zografski letopis) v razvitiето na balgarskata srednovekovna istoriopis.] // *Старобългаристика*, XXXI, № 4, 2007, с. 87 – 97.
- Рилска преправка 2018:** *Рилска преправка на „История славянобългарска“ (монах Паусий Рилски, Рилски манастир, 1825)*. [Rilska prepravka na „Istoriya slavyanobalgarska“ (monah Paisij Rilski, Rilski manastir, 1825).] Първо фототипно издание. Авт. и съст. Мила Кръстева. Пловдив: ИК „Жанет 45“, 2018.
- Спиридон 1992:** Спиридон иеросхимонах. *История во кратце о болгарском народе славенском*. 1792. [Spiridon ieroshimonah. Istoriya vo krattse o bolgarskom narode slavenskom. 1792.] Факсимиле от ръкописа. София: ГАЛ-ИКО, 1992.

- Трифонов 2004:** Трифонов, Ю. Зографската българска история. [Trifonov, Yu. Zografskata balgarska istoriya.] // Ю. Трифонов. *Избрани произведения*. Съст. Трифон Банков. Плевен, 2004, с. 336 – 378.
- Христова 1992:** Христова, Б. Спиридон и неговата история во кратце. [Hristova, B. Spiridon i negovata istoriya vo kratitse.] // Спиридон иеросхимонах. *История во кратце о болгарском народе славенском. 1792*. Факсимиле от ръкописа. София: ГАЛ-ИКО, 1992, с. 7 – 43.